

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS TACITUS *GERMANIÁJÁHOZ**

Habent sua fata libelli. A sokat idézett szállóigében akkor is van igazság, ha idézői nem tartják számon az illető hexameter első felét: *pro captu lectoris h. s. f. l.* A mindenkori olvasó felfogásától függ Tacitus *aureus libellus*-ának sorsa is, megírásától a mai napig. Ússuk fel akármelyik kézikönyvet, ott sorakoznak a *Germania* megítélésének közismert változatai: a császárkori Róma elé tartott tükör (Sittenspiegel); politikai brosúra; a *Historiae excursus*ából önállósult, vagy attól függetlenül szerkesztett nép- és földrajzi irat.¹ Akadtak persze kalandosabb ötletek is: a *Historiae* „töredéke”, melyet egy késő-középkori „nacionalista” német szerzetes a számára egészében érdektelen műből kiszakítva másolt le; a trónra lépő Traianusnak szánt figyelmeztetés, hogy erélyesebben folytassa (vagy *ne* folytassa) a germaniai hadműveleteket; de ráfogták még azt is, hogy idill, vagy éppenséggel regény, amelyben Tacitus a „medvebőrös barbár harcfiak” új népének s új (vagy nagyon is régi) eszméinek bemutatásával mintegy feleltetni akarta volna „korcsult nemzedékének” bajait, mint Montaigne a kannibálokkal, Montesquieu a *Lettres Persanes* troglodytáinak erényével és boldogságával, vagy Rousseau a *Nouvelle Héloïse*-ban a derék hegyilakók életének leírásával.² Az efféle kitalálások cáfolata – úgy hisszük – fölösleges.

Talán nem egészen fölösleges annak áttekintése, hogy az ennyire kérdéses „kis írás” megítélése mennyiben függhet olvasóinak műveltségi stb. hagyományaitól. Jellemző, hogy az egyik legújabb olasz kommentár szerzője³ a *Germaniát* „a német nép bibliájának” minősíti. Egy ugyancsak friss francia könyv⁴ *Germania*-portréjánál többet mond két fényképmelléklet. Az egyik – a könyv élén – a kat'exochén *Provincia* (Provence) lankáinak napsütötte olajfaültetvényeit, a másik (62–63. l.) a tacitusi *Germaniát* – *informem terris, asperam caelo, tristem cultu aspectuque* – mutatja.

*Előadásként „Az ókori világ néprajztudományáról és folklórjáról” c. konferencián hangzott el, melyet az Ókortudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Folklór Tanszéke rendezett 1976. november 18–19-én.

¹L. pl. M. SCHANZ–C. HOSIUS: *Gesch. d. röm. Lit. II*⁴ (München 1935) 620; vö. *RE* Suppl. XI „Corn. Tacitus” 419.

²Vö. F. DOUDINOT DE LA BOISSIERE: *Tacite. Oeuvres choisies.* Paris 1923, 146 skk.

³I. FORNI: *Taciti de origine et situ Germanorum liber.* Roma 1964, 11; vö. E. KOESTERMANN, *Gymn.* 73 (1966) 553. L. ALFONSI nemrégii tanulmányának (Problematicità della *Germania tacitiana: Mélanges offerts à P. Boyancé, Rome 1974, 5 skk.*) kezdőmondata („La *Germania di Tacito* rimane per noi un enigma . . .”) összegezőképpen a végén is állhatna. Vö. legújabbban: E. NACK: *Germanien.* Wien–Heidelberg 1977.

⁴J.-L. LAUGIER: *Tacite.* Paris 1969.

Ami az angol kutatást illeti, feltűnő az az érdektelenség, amely Ronald Syme korszakos jelentőségű Tacitus-monográfiájának a *Germaniával* foglalkozó részéből⁵ árad: szinte csak a kis írás fogyatékosait, állítólagos elszigettségét (128. l., 7. j.), az író értesüléseinek elmaradottságát, az eredetiség hiányát emeli ki.⁶ Ezt a szenvtelenséget találjuk az angol Tacitus-szakértők nemrégii gyűjteményes kötetében⁷ is, ahol az *Agricola* és *Germania* méltatója őszintén megírja, hogy a *Germaniát* kevesebbre becsüli, mint az *Agricolát*, de ez a mű különben sem állja az összehasonlítást Tacitus egyéb írásaival. A hosszadalmas stílári elemzések is kedvezőtlen megítélésre adnak alkalmat. Az, hogy a szerző a *Germania* „gyengéit” Tacitusnak tárgyától való távolállásából (remoteness from the subject), érzelmi közömbösségből, a személyes tapasztalat és együttérzés hiányából vezeti le, alkalmasint a *brit* érdektelenséget árulja el: az ő *aureus libellus*-uk természetesen az *Agricola*, emlékeik-érzelmeik ahhoz kapcsolódnak, a *Germaniától* annál távolabb állnak.

A németiség viszonya a *Germaniához* – a Karoling-kor őskeresésétől szinte máig – külön vizsgálat tárgya lehetne. (A *Codex Aesinas* nélkülözhetetlen facsimile-kiadása is 1943-ban a „Deutsches Ahnenerbe” sorozatban, H. Himmler SS-Reichsführer mottójával „ékesítve” jelent meg.) Elég, ha Konrad Celtis, Beatus Rhenanus, Johannes Aventinus nevét idézzük (az Arminius-kultuszt Ulrich Hutten indította útjára): bizonyos, hogy az újkori német nemzettudat kialakulásában a *Germania* jelentős szerepet játszott⁸ és századokon keresztül az ősgermán viszonyokra hajnali fényt derítő *aranykönyvecskének* számított. Hírének megfelelő mértékben foglalkoztak vele és szinte kisajátították; sok kérdésre sikerült is megfelelniük, a *Germaniának* az antik irodalomban és közelebbről a tacitusi oeuvre-ben elfoglalt helye mindenesetre tisztázatlan maradt. Jellemző, hogy Friedrich Klingner nagy hatású Tacitus-esszéjében,⁹ amelyben az újszerű portrét főleg a *Dialogus* és az *Agricola* értelmezéséből bontakoztatta ki, a *Germania* pusztá ismertetését is mellőzte, jóllehet a koncepciójának alapjául szolgáló *virtus*-eszme a germánság sajátos tacitusi megörökítésében is – mondhatni – központi jelentőséggel bír.¹⁰

Hazai humanistáinkat a *Germania* nem érdekelte. Míg az *Agricola* recepciójáról egészen korai adataink vannak,¹¹ a *Germaniát* K. Celtis buzgólkodása ellenére sem igen karolták fel. Tudjuk, hogy J. Lipsius korszakalkotó Tacitus-kiadásában (1574) a „kis

⁵ R. SYME: Tacitus, I. (Oxford 1958) 125 skk.; vö. C. Questa: Sallustio, Tacito e l'imperialismo romano. *Atti e Mem. dell'Arcadia*, Ser. 3, vol. VI, fasc. 4. (1975–76) 38, 31. j.: „Je cui (sc. SYME) pagine sulla Germania . . . non sembrano fra le migliori del saggio.”

⁶ R. SYME, *ibid.* 128: „The author's defects are clear. Faithfully following his source, he confines his efforts to sharpening and embellishing the style, with a few epigrams added and a few details to bring the treatise up to date.”

⁷ Tacitus. Ed. by T. A. DOREY. London 1969, 12 skk.

⁸ Vö. P. JOACHIMSEN: T. im deutschen Humanismus. *Ilbergs Jahrb.* 27 (1911) 697 skk.; H. TIEDEMANN: T. und das Nationalbewusstsein der deutschen Humanisten. Berlin 1913; E.-L. ETTER: T. in der Geistesgesch. des XVI. und XVII. Jh. Basel 1966; legújabbán J. v. STACKELBERG: Tacitus. (Die Grossen der Weltgeschichte, hrsg. von K. Fassmann, Zürich 1972.) 405 skk.

⁹ Fr. Klingner: Tacitus. *Die Antike* 8 (1932) 160 = *Röm. Geistesw.* 4 (München 1961) 499.

¹⁰ Vö. *RE* Suppl. XI 402 és 419.

¹¹ Vö. A hazai Tacitus-recepció kezdetei. (Vitéz János, Bonfini, Oláh Miklós és Verancsics Antal Tacitus-ismerete.) *Stud. Litt.* (Debrecen) 17 (1979) 5 skk.

írásokat” a mi Sambucusunknak ajánlotta, de azt is tudjuk, hogy Sambucus 1569. évi Janus Pannonius-kiadásának előszavában félreérthetetlenül visszautasította Beatus Rhenanusnak Janus „germán” kisajátítására irányuló kísérletét.¹² A *Germania* feltűnő negligálása talán ennek a még Bécsben is megnyilatkozó „pannon” öntudatnak az eredménye lehetett.^{12a}

Tanulságos a korabeli német kultúra java teljesítményeit (így Matthias Bernegger Tacitus-tanulmányait is) hazájának előmenetelére fordító Szenci Molnár Albert *Germania*-képe. *Latin–magyar dictionariumának* (Altdorf 1604) Rudolfhoz intézett ajánlása szerint a tudományokat pártoló Nagy Károlynak köszönhető, hogy „Germania – ez a Tacitus (Germ. 5,1) szerint egykor erdőktől meredező és műveletlen föld, kegyetlen és csak Mars mesterségének hódoló nép – most messze tájakra kiterjed és művelt lakossággal virul.” De Molnár Albert nem éri be a hajdani görög virágzást reprezentáló Németország magasztalásával, hanem szótárával csak úgy, mint egész munkásságával „a Mars zsarnoksága alatt senyedő honi Múzsáknak” szeretne segítségükre lenni.

A Pázmánytól idézhető hivatkozás a *Germania* 39. fejezetére¹³ a barokk egyházfő religio-központúságát mutatja: „Tacitus írja a régi németekről, hogy mikor az imádkozó helybe (a suebek szent ligetébe) mentek, *vinculo ligati, ut potestatem numinis prae se ferrent*, megkötöttették magokat, mint rabokat, és mint gonosztévők bírójok előtt, úgy könyörgöttek Isteneknek.”

Egészen más a funkciója Zrínyi Tacitus-idézeteinek. A *Vitéz hadnagyban*, amelynek középső része „C. Tacitus vitézségről való sententiáira való aphorismusokból áll”, a Grotius-kiadással (1645) párhuzamosan használt olasz kommentár-fordításból¹⁴ a *Germania* kiaknázatlan maradt ugyan, de már például a *Török áfium* nem egy helyén valószínűsíthető a felhasználása. Zrínyi „a régiek autoritásával támogatott discursusban” különös fontosságot tulajdonít a *disciplina militaris*-nak. Ennek hiányát említi elsőnek a tacitusi germánok *vitium*-aival fatális módon egyező vétkeink felsorolásában. Miért is lettünk „csúfsága a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek penig prédájává?”¹⁵ „A vitézségnek *disciplínája* meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért...” Mint ahogy a *Vitéz hadnagy* VI. discursusában a liviusi praefatio (c. 4) egyik emlékezetes fogalmazását „applicálta” a török agyagkolosszusnak Rómához hasonlítható sorsára,¹⁶ a *Török áfiumban*¹⁷ a *Germania* kimber (37.) fejezetének a magyar helyzetre szabott változatát olvassuk: „Kétszáz esztendeje leszen immár, hogy a magyar törökkel harcol...” (Mégsem veszünk el.) „Csak jobbítsuk meg magunkat, ... tegyük régi helyére és méltóságára *militarem disciplinam*...” És mikor a „népfogadás” kérdését

¹² Vö. SAMBUCUS Janus-kiadásai. A „Janus Pannonius” c. gyűjt. kötetben (Memoria Saec. Hung. 2: Bp. 1975), 549.

^{12a} A *Germania* 20. („nevelési”) fejezetének ismerete mutatható ki Verancsics Antal Fráter György-életrajzában; l. a 11. jegyzetben id. tanulmányt.

¹³ PÁZMÁNY PÉTER Ő. M. VII 677. A hely ismeretét Bitskey István szívességének köszönöm.

¹⁴ Vö. KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. 2. kiad. Bp. 1964. 394.

¹⁵ L. MARKÓ ÁRPÁD: Zrínyi Miklós prózai munkái. Bp. 1939. 282.

¹⁶ „Az otthoman nemzet... annyi eléméletelt cselekedett háromszáz esztendő alatt, hogy már nincs félni külső erőttől, hanem csak a magájétul és attul, hogy a maga testének nagysága miatt szédelgést szenvedjen a feje.” (MARKÓ 119.)

¹⁷ MARKÓ 284.

tárgyalja,¹⁸ a „Scotiából jött jó officérok” után mindjárt az „imperiumbeli” németek ideiglenes felfogadását ajánlja, „akik *ama régi jó nemzetöktől* még nem degeneráltak.” Ugyancsak a *Germania* – és általában a tacitusi történetírás – problematikájára emlékeztet bennünket „igyekezetünknek másik impedimentuma, . . . a *felettebb való szabadságnak vélekedése*” (vö. *Germ.* 11,1 *illud ex libertate vitium . . .*), amiről „azt tartják a mi magyarink: *non bene de toto*^{18a} *libertas venditur auro*”, csakhogy aki a *militaris disciplina*-t „a szabadsággal ellenkező dolognak tartja, vagy bolond, vagy tunya, rossz és rest.”¹⁹

Mint tudjuk, a XVIII. század végétől megfigyelhető hazai Tacitus-kultusz jobbadára az *Agricola* kultusza volt.²⁰ Dédapáink főképp azt olvasták, abban találták meg az elnyomatás körtüneteit és ellenszereit, abból merítették erkölcsi erőt és vigaszt. A *Germania* ilyen aktualizálásra kevesebb lehetőséget nyújtott, de különben – érthetőleg – továbbra sem vonzotta a literátus magyarokat. Szórványos említései, majd fordításai a német romantika áttételes jelentkezései; megkedveltetéséhez a Thun-féle *Organisationsentwurf*-ban előírt tananyag olvastatása sem járult hozzá. Az, hogy 1861-ben Télyf Iván lefordította, vagy hogy tíz évvel később Ponori Thewrewk Emil és Ring Mihály iskolai magyarázatokkal kiadta, hagyományok és érzelmi szálak híján nem volt elégséges a hazai Tacitus-stúdiumok meggyökereztetéséhez, a *Germania* önálló kutatásáról nem is szólva. Megint csak jellemző, hogy Némethy Géza – mint szövegkiadó – is csak az *Agricolához* és a két nagy műhöz fűzött kritikai megjegyzéseket (Egyetemes Philológiai Közlöny, 1900).

A két világháború közti klasszika-filológiánk terméséből kiemelendő Hornyánszky-tanulmány²¹ is inkább a Hippokratés-szakértő alkalmi hozzászólása a Norden *Germanische Urgeschichte*-je²² nyomán megélenkült *Germania*-kutatásokhoz, semmint kierielt teljesítmény; pozitívumaiban is *vox clamitantis in deserto*, amely visszhangtalanságában akkori legjobb erőink magukra maradását, a tudományos mezőny sivárságát példázhatná. Folytathatnók az olyan próbálkozásokkal, amelyek a *Germania* történeti jelentőségét abban látták, hogy Engels klasszikus művének legfontosabb forrásául szolgált, a tacitusi irat befejező részében pedig azoknak a harcoknak a történetét fedezték fel, melyeket a rómaiak a germánokkal az előző két évszázad leforgása alatt folytattak.²³

De Nordenről esvén szó, térjünk rá arra a magisztrális műre, amely az évszázadok óta folyó *Germania*-kutatást össze is foglalta, tovább is vitte, a *Germania* megértését részben lehetővé tette, részben azóta is akadályozza. A *Germanische Urgeschichte*-ben felhalmozott *digesta moles* megvilágító és zavaró hatására gondolunk, arra, hogy a

¹⁸ MARKÓ 293.

^{18a} Az obskurus középkori verset vagy Zrínyi idézte pontatlanul, vagy MARKÓ Á. olvasta hibásan; helyesen (*de toto* helyett) *pro fulvo* vagy *flavo*.

¹⁹ MARKÓ 294.

²⁰ Vö. Tacitus Magyarországon. *Ant. Tan.* 2 (1954) 181 skk.; TACITUS Ö. M. II. (Bp. 1970) 477 skk.

²¹ HORNYÁNSZKY GYULA: Hippokratéstől Tacitusig. *EPhK* 52 (1928) 1 skk.; német változatáról (Pécs 1929) I. A. GUDEMAN recenzióját: *Phil. Wochenschrift* 50 (1930) 1412 skk.

²² Ed. NORDEN: Die germ. Urgeschichte in Tacitus' *Germ.* Leipzig – Berlin 1920; 3. kiad.: 1923.

²³ Vö. NAGY FERENC: Északi nyelvrokonaink Tacitusnál. A *Germania* két utolsó fejezete. *EPhK* 1932.

Mesternek sikerült az antik irodalom labirintusában olyan Ariadné-fonalat találnia, mint a műproza vagy a vallásos formanyelv évezredekén át nyomon követhető fejlődésében (a Kunstprosa és az Agnostos Theos felfedező útjain), amikor a tacitusi *Germaniát* a Hekataiosztól – sőt Homérosztól – és Hérodotosztól a késő-bizánciakig öröklődő, könnyen sablonossá merevedő, de tulajdonképpen mindig újat, mindig mást rögzítő nép- és földrajzi megfigyelések genealógiájába illesztette. Már a Gercke – Norden-féle „Einleitung” irodalomtörténeti fejezetének „szempontjai és problémái” között (I 576; I² 446) kifejtette, hogy latin irodalmi művek önmagukból kiinduló magyarázata „irigylésre méltóan szép hit, csak éppen tévhit, valójában az *ἀμιστορησία* terméke, a latinságot elszigetelve szemlélő renaissance rudimentuma.” A motívum-topika felderítésének szükségességét egyebek közt egy híres Tacitus-hely „rokonságával” szemléltette: Arminius zárójellemzésének ismert mondatával (Ann. II 88,3) kapcsolatban (*caniturque adhuc barbaras apud gentes*) számon szokás tartani a xenophóni Kyrupaideia pontos megfelelőjét (I 2,1): ὁ Κύρος . . . ἄδεται ἔτι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν βαρβάρων. Kétségbe kell ezért vonnunk Tacitus megállapításának hihetőségét? „Mindenesetre jellemző, – folytatja Norden –, hogy a halikarnassosi Dionysios (VIII 62,3) hasonlólt ír Coriolanusról: ἄδεται καὶ ὑμνεῖται πρὸς πάντων ὡς εὐσεβῆς καὶ δίκαιος ἀνὴρ. Itt már bajosabban hihetünk Niebuhrral stb. ilyen ősi énekek megvoltában.” Majd a *Germanische Urgeschichte* 3. kiadásának kiegészítéseiben (509) az *adhuc* konvencionális pliniusi használatát további két hellyel világította meg: Euseb. Hist. eccl. VI 5,1 *περὶ ἧς* (egy női vértanúról) πολλὸς δὲ λόγος εἰσείτι νῦν παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις ἄδεται, és Phil., Vita Mosis II 5 οὗ (Ptolemaios Philadelphosnak) καὶ μέχρι νῦν . . . ἄδεται τὸ κλέος. Ez annyit jelent, hogy a κλέος ἀνδρῶν „megéneklését” Achilleus sátrában ugyanúgy természetesnek tarthatjuk, mint a regényes Kyrupaideia elején, vagy Arminius nekrológiájában (kiemelt helyen, a könyv rezonálásra szánt zárómondatában) a „motívum” egyezése még nem egyértelmű a függéssel, másolással, írói tehetetlenséggel.

Arthur Rosenberg – máig nélkülözhetetlen „Bevezetés”-ében²⁴ – az etnográfiai vándormotívumokkal kapcsolatban Tacitus germán leírására is hivatkozik (4): *truces et caerulei oculi, rutilae comae, magna corpora*. Csakhogy az id. Plinius is ugyanezt írja – Ceylon bennszülöttjeiről (Nat. hist. VI 22,88): *excedere hominum magnitudinem, rutilis comis, caeruleis oculis, oris sono truci*. Biztos, hogy Tacitus ismerte és felhasználta Plinius műveit, de az is biztos, hogy a *Germania* megfelelő passzusát nem innen másolta. Ha már toposok ellenőrzetlen átvételéről beszélünk, akkor ebben az esetben nem Tacitust, inkább az id. Pliniust kellene elmarasztalnunk, mert a germánok megfigyelésére Tacitusnak akár Rómában is elég alkalma volt, míg a sokféle megfordult Plinius eleven ceyloniakkal nem igen találkozott.^{24a} Azt, amit a *Naturalis historia* egy helyén (II 23,85) olvasunk:

²⁴ A. ROSENBERG: Einleitung und Quellenkunde zur röm. Gesch. Berlin 1921. 257.

^{24a} A Plinius-hely megítéléséhez utólag hivatkozunk „Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig” c. tanulmányunkra (*MTA I. Oszt. Közl.* 30, 1978, 438 skk.) és az azóta megismert irodalomra: Ch. G. STARR: The Roman Emperor and the King of Ceylon. *Class. Phil.* 51 (1956) 27 skk.; Sch. V. R. CAMMAN: Christopher the Armenian and the three Princes of Serendip. *Compar. Lit. Studies* 4 (1967) 237 skk.; F. F. SCHWARZ: Pliny the Elder on Ceylon. *Journ. of Asian Hist.* 8 (1974) 30 skk.; *id.*, Ein singhalesischer Prinz in Rom. *Rhein. Mus.* 117 (1974) 176; *id.*, Kosmas und Siedlediba. *Živa Antika* 25 (1975) 470 skk.; A. DIEHLE: Die entdeckungsgesch. Voraussetzungen des Indienhandels der röm. Kaiserzeit. *Aufstieg und Niedergang* (Festschrift J. Vogt, IX. 2. köt.) 546 skk.; M. G. RASCHKE: *New Studies in Roman Commerce with the East*. Uo. 604 skk.

incomperta haec et inextricabilia, sed prodenda, quia sunt prodita, és ami a roppant kompiláció mottója lehetne, épp Tacitusra *nem* áll.

Hornyánszky Gyula a *Germaniának* imént idézett 4. fejezetéből indult ki és Tacitus megállapításának (*propria et sincera et tantum sui similis gens*) a hippokratési *περι ἀέρων* megfelelő helyeivel (18–19. c.) való „majdnem szószerinti egyezésére” hivatkozva elismerte Norden filológusi gondosságát, de kérdésesnek érezte, hogy beérjük-e „kevésbé hízelgő következtetéseivel . . . , ha további lépéseket nem tart szükségesnek.” Ő igenis tovább próbált lépni és kereste bizonyos szempontok – esetünkben a hasonlóság és különbség szempontja – állandósulásának tárgyi okait, továbbá azt, hogy Tacitus „*miért és minő gondolattal* fordult a kérdéses *cliché* felhasználásához . . . Tacitus van olyan művész és gondolkozó, hogy még az átvett *cliché*t is a maga formájára szabja . . . Csak a mindenáron megegyezésekre vadászó *furor philologicus* képzelet, hogy az átvétel a fontos és nem az *átvevő* . . . Beszédre érdemes átvétel mindig *újat* is jelent, s így kiváltképpen azt kell szemügyre vennünk, ami által a recipiáló újat teremtett.”²⁵ Más kérdés, hogy Hornyánszky ezt a tagadhatatlanul szép és helyes elvet mily sikerrel valósította meg a gyakorlatban, Hippokratés, Poseidónios és Tacitus ide vonatkozó testimoniumainak vallatásában.²⁶ A probléma meglátása akkor is a magyar kutató érdeme marad.

Említettük, hogy a Tacitus-interpretációiban is nagy hatású Fr. Klingner *kitért* a *Germania* tárgyalása elől. Megismételhetnők a kiindulásul választott szállóigét (*habent sua fata libelli*): annak a tanulmánynak, amely – meggyőződésünk szerint – a Norden óta kavargó *Germania*-kutatást a talpára állította, szintén megvan a sorsa. Erwin Wolffnak a *Hermes* 1934. évfolyamában megjelent – nem könnyű – cikkére gondolunk,²⁷ amelyet hangzatos jelzőkkel („*weitblickend*” stb.) illetve idézni szokás, de érdemben hasznosítani annál ritkábban.²⁸

A *Germaniát* még Mommsen minősítette a *történeti néprajz* műfajához tartozónak.²⁹ Ezen a változatos műfajon belül kell megállapítanunk, mi lehetett Tacitus szándéka a terjedelmében kicsiny, tematikájában annál gazdagabb mű megírásával. Wolff a *Germania* sajátosságát abban pillantotta meg, hogy az író egy bizonyos történelmi helyzetben – politikai, erkölcsi, vallási, kulturális síkon – következetesen egymáshoz viszonyítja, egymásra vonatkoztatja a germányságot és a rómaiságot; szinte behelyezkedik a germán szokásokba, intézményekbe, eltérőleg pl. a iudaeai excursustól, amelynek tárgyát *toto coelo* másnak, idegennek érzi. (Az *Agricola* Britannia-képének értelmezésében már vitatkozhatnánk Wolffal.) A *Germania* másik sajátossága Tacitusnak a római

²⁵HORNÝÁNSZKY GY., i. h., 1 sk.

²⁶Uo. 13: „A görög orvos az egyéni jellem singularitását állította szembe a barbár egyformasággal; Poseidonios az emberi kultúra hiányát állapította meg a keveretlen népekben; míg a római historikus a germán nép egyöntetűsége előtt a maga tarka világából . . . a szebb és boldogabb régi idők állapotába kíváncszott vissza.”

²⁷E. WOLFF: Das geschichtliche Verstehen in Tacitus' Germ. *Hermes* 69 (1934) 121–164. = *Wege der Forschung* 97 (Darmstadt 1969) 241–297.

²⁸Jóleső kivétel legújabbban F. R. D. GOODYEAR áttekintése a modern Tacitus-irodalomról: *Greece & Rome, New surveys in the classics*, No. 4 (Oxford 1970) 10 sk. Részletesen, de fenntartásokkal ismertette annak idején E. KOESTERMANN, *Burs. Jahresb.* 282 (1943) 104 skk. és 114 skk.

²⁹Reden und Aufsätze. Berlin 1905, 144.

néprajzi irodalomban egyedülálló rokonszenve a germánok iránt, amely nem tévesztendő össze a távoli népek hagyományos eszményítésével, hanem valódi *συμπάθεια*, amellyel Tacitus még a germánság hibáit is után- vagy együttérzi. Van-e egy Tacitus korabeli művelt római számára érthető *ratio* ezekben a *συμπάθεια* jegyében látott és megformált viszonyításokban?

A *comitatus* tárgyszerű leírása helyett a 13–14. fejezetben olyan költői – vagy szónoki – ábrázolást olvasunk, amely a *νόμιμα βαρβαρικά*-irodalom szakértőit zavarba ejti. Pedig ezek a csillogó stílus-rekvizitumok nemcsak csillognak, hanem meg is világítják a fegyveres kíséret intézményének *belülről* szemlélt lényegét. A vergiliusi szóhasználat (14,2 *illum bellatorem equum, illum cruentam victricemque frameam*, vö. Georg. II 145) éthosa a germán harcost szinte az *Aeneis* hősei mellé emeli. Tanulságos a fegyverfogható férfiak közé való felvétel – *scuto frameaque iuvenem ornant* – hasonlóképpen emphatikus leírása (13,1): *haec apud illos toga, hic primus iuventae honos*, – a germánoknál nincs *honos* fegyver nélkül. Az *arma (armati)* következetes emlegetése a *funus*-on (27,1) túl, az egyes törzsek leírásában is folytatódik. A lelkendező idealizálás és romantikus vágyakozás nélkül, a germán *mores* részeként ismertetett *saepta pudicitia* (19) a római *univira* eszményt tudatosítja. De a nem titkolt negatívumok is segítenek a germán világ megértésében, pl. az *inertia* – a *Georgicá*ban áradó költőiséggel ecsetelt *labor* és *industria* háttére előtt – olyan *vitium*, amely természetesen beleillik a nyughatatlan harcosok jellemvonásaiba, *cum iudem homines sic ament inertiam et oderint quietem* (15,1).

A vallásról szóló (9.) fejezet is Tacitus tudatos eljárását mutatja: csak bizonyos szokásokat szemel ki példának, szűkös tényanyagát hol egyszerűsíti, hol gazdagon színezi. Az, hogy az isteneket nem zárják falak közé és nem formálják az ember hasonlatosságára, a filozofikus görög etnográfától örökölt topos lehetne, de a megfelelő *Historiae*-helyekkel (II 78,3; V 5,4) való egybevetésből kitűnik, hogy a római író egyéni állásfoglalásával, római szemléletével van dolgunk. A germaniai *luci ac nemora* értelmezése (9,2 *deorum nominibus appellant secretum illud, quod sola reverentia vident*) is ősrómai *cognitio dei*, egyben a „vergiliusi” *loca pura atque innocentia sedesque sacrae* (Dial. 12,1; vö. Germ. 39,1) örvendező felfedezése – germán közegben.

A *Germania* szerkezetét vizsgálva is fel kell figyelnünk arra, hogy az *origo gentis* hagyományos tételén belül miért jut olyan kiemelt hely például Herculesnek és a harcra tüzelő *barditus*-nak: a *mores Germanorum* ismertetésének legelején máris a harc szerepel a germánság életelemekeként, mint ahogy az *Aeneis*ben (VIII 285–) Euander hadinépe Hercules tetteit énekelve vonul fel a jövődöbéli Róma helyén. Ha pedig *Germania* földjének leírását (5,1 *aut silvis horrida aut paludibus foeda . . . , satis ferax, frugiferarum arborum impatiens, pecorum fecunda, sed . . . ; numero gaudent . . .*) Hérodotoshoz vagy Poseidónioshoz képest szegényesnek és kevésbé szakszerűnek éreznők és Mommsen verdiktjének³⁰ elfogadására hajlanánk, akkor inkább arra gondoljunk, hogy Tacitus nem a germaniai növény- és állatvilágot stb., hanem általában a *Saturnia tellus*³¹ örök tavasza (Georg. II. 149) *nélküli* életet akarta éreztetni. Mint ahogy a vergiliusi *laudes Italiae* sem

³⁰I. h.: „schillernde und in der Gedankenschablone des sinkenden Altertums befangene, die eigentlich entscheidenden Momente nur zu oft verschweigende Darstellung des T.”

³¹Vö. Von Hippokrates bis Vergil. A „Vergiliana” c. kötetben (publ. par H. BARDON et R. VERDIÈRE, Leiden 1971), 54 sk.

etno- és geográfiai toposok versbefoglalása, hanem az augustusi kor érzéseit és vágyait kifejező költői látomás, Tacitustól se várjunk szokványos néprajzi traktátust. Vergilius az ősi Italia erőnyeit látta kiteljesedni az új aranykorban, Tacitus a *genus acre virum* természetes otthonát, a *simplicitas* hamisítatlan megnyilvánulásait, a *virtus* nevelő iskoláját mutatja be a maga módján – idegen közegben, de következetesen Rómára vonatkoztatva.

A vergiliusi kólorit megfigyelhető a legtöbb kutatót csak tárgyi szempontból érdeklő „speciális” részben, a germaniai törzsek felsorolásában is. A tagolás művészi rendje nemcsak külsőség, hanem jelentéssel is bír: a *libertas*, *virtus*, *disciplina*, *ratio* és *constantia* fokozatait a római határhoz való közelség, ill. az attól való távolodás szabja meg. A *pax Romana* közösségébe tartozó batavusokkal és mattiacusokkal szemben a túlparti chattusok és tencterek éppen ezekkel a *római* erőnyeikkel hatnak nyomasztólag, de serkentőleg is. A kommentátorok joggal idézik Seneca megfigyelését (De ira I 11,4): *illis corporibus, illis animis delicias, luxum, opes ignorantibus da rationem, da disciplinam: ut nihil amplius dicam, necesse erit nobis mores Romanos repetere*. A kimber törzs maradványainak említéséhez fűzött elmélkedés (37) szerzője nem Poseidónios kivonatolója, hanem hivatását érző és vállaló *historikus*, aki szembe mer nézni a történelmi helyzettel és bevallja, hogy a germánság Róma legveszedelmesebb ellenfele, Hannibalnál és a parthusoknál is veszedelmesebb, és számot mer adni felismerésének lényegéről: *quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas* (37,3).

A keleti törzsekre vonatkozó értesülések egyre szűkösebb, egyre határozatlanabb voltát Tacitus nem felelőtlen konstrukciókkal, hanem lényeglátó művészettel ellensúlyozza. Az ábrázolás látszólag ötletszerűbb, egyenetlenebb, hovatovább – a „világvégi” tájakon – megfoghatatlan, semmibe foszló; a „szokások” egyre vadabbak, komorabbak, a politikai viszonyok merevbbek, – mint az Oceanuson túl elterülő (vagy megmeredt?) *aliud mare, pigrum ac prope immotum* (45,1).

Ezt a távolodást érzékelteti az ún. *climax regia*, a szabadság degradálódásának bemutatása a suebek ősi szertartásainak a katalógusból látszólag kinyúló részletezése – valójában fordulópont, mintegy tengely – után (42–44). A keleti germánok társadalma a nyugatiakéhoz képest kezdetlegesebbnek mutatkozik, erkölcsileg és politikailag viszont barbársága ellenére is elfajulást tükröz. A királyi hatalomról van szó, amely – elfajulási jelenségként – Rómában is aktualizálódhatik. A Rómához hű, ugyanakkor a római fényűzést (*domos villasque*) „nem kívánó” hermundurok szomszédai, a markomannok és quadok még nem fajzottak el a *virtus*-tól (42,1); királyaik hatalma Róma jóváhagyásától (42,2 *ex auctoritate Romana*) függ; a gótok is királyok alatt élnek, kissé már „feszesebben” (44,1): *paulo iam adductius, quam ceterae Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem*; királyoknak engedelmeskednek a távolabbi törzsek is (*erga reges obsequium*): végül a mesékbe vesző északi tájakon a sithonok „annyira elfajzottak nemcsak a szabadságtól, de még a szolgaságtól is, hogy asszony uralkodik fölöttük” (45,6).

Nem etnográfiai vándormotívumok halmaza tehát a *Germania*, hanem nagyon is átgondolt, politikai ihletésű történelmi-néprajzi monográfia. Tacitus önáltatás nélkül számot vetett a germán veszéllyel. A történelem megtanította a *mores antiqui virique* jelentőségére, valamint a korábbi ellenfelek kudarcának magyarázatára (ti. a római *mores* és a római *virtus* hiányára), és volt szeme, volt bátorsága a germán szokásokban a hajdani római *virtus*-szal rokon jelenségek meglátásához. A veszély leküzdését ha már nem a római

virtus felelevenedésétől, akkor a germán *vitium*-ok üdvös megmaradásától remélte. (Vö. Germ. 33,2 *si non amor nostri, at certe odium sui.*)

Részletesen foglalkozhatnánk még – Wolff nyomán – a *Germania* hérodotosi „előzményeivel” (Hérodotos is a görögség végveszélyének perspektívájában próbálta bemutatni és megérteni a perzsa ellenfelet), vagy Polybiosnak megváltozott történelmi körülmények közt vállalt történetírói feladatával: az új világhatalom – Róma – felülkerekedésének magyarázatával. Az európai szellemnek ehhez a két nagy görög teljesítményéhez kapcsolódik a római Tacitusé. Mint ahogy Cicero a görög állameszme entelecheiáját az ideális római *valóságban* fedezte fel, majd Vergilius évszázadokra érvényes formában fogalmazta meg Róma hivatástudatát, úgy igyekezett megérteni Tacitus a történelmi szerepére készülő germánságot *szokásain* keresztül, a római eszmények katalizátorul való alkalmazásával, „kis” írását történelmi dinamikával, *ratio*-val és *disciplina*-val, vergiliusi szimbolikával telítve.

Most már csak egy – eddig fel nem tett – kérdésre kellene válaszolnunk: hogy fér össze mindez Tacitus szimultán teljesítményének, az ugyancsak 98-ban közreadott *Agricola*-életrajznak a mondanivalójával? ³² A germán törzsek felsorolásával kapcsolatban éppen csak érintettük a chattusok leírását (30–31): *duriora genti corpora, . . . maior animi vigor; multum, ut inter Germanos, rationis ac sollertiae . . . ;virtutem inter certa numerare . . . ;alios ad proelium ire videas, Chattos ad bellum . . .* Erre azt mondhatnók, hogy Tacitus elavult forrásait követi és nem vesz tudomást Domitianusnak épp a chattusok fölött aratott győzelméről. *Tudomást vesz róla*, értékeli is a császári propaganda hangzatos jelszavait (*Germania devicta, Germania pacata*): *proximis temporibus triumphati magis, quam victi sunt* (37,5; vö. 37,2 *tam diu Germania vincitur; Agr. 39,1 derisui fuisse nuper falsum e Germania triumphum, emptis per commercium, quorum habitus et crines in captivorum speciem formarentur*), valamint az *agri decumates* elfoglalásának jelentőségét (29,3 *non numeraverim inter Germaniae populos . . . ;levissimus quisque Gallorum . . .*); de már előbb (29,2) is Domitianus neve helyett a *magnitudo populi Romani*-t találjuk, az „vitte előbbre a régi határokon túl a birodalom *revertentia*-ját”, nem a gyűlölt és megvetett császár.

Tacitus tizenöt éven át – *grande mortalis aevi spatium* – asszisztálhatott a domitianusi önkény néma szemlélőjeként. Tapasztalhatta, megsirathatta Agricola hadvezéri dicsőségének elsikkasztását és ellenőrzött lelkesedéssel ünnepelhette Domitianus nagy dobra vert germaniai diadalait. Erre a kétszeres történelemhamisításra reagált a maga igazának tudatában, *non sine ira et non sine studio*, Agricola tetteinek – emberileg érthető – túlértékelésével, illetőleg a rajnai front eseményeinek és az egész Germania-komplexusnak a nagy fellelegzés időszakában fogant bemutatásával. Ami pedig a *Germania* előadásmódjának, jelképrendszerének bonyolultságát illeti, a germán kérdés birodalmi fontosságát már csak azért sem hangoztathatta *nyíltabban*, mert akkor következetlenségbe sodródott volna: Agricola britanniai hódításának kevésbé – vagy egyáltalán *nem* – fontos voltát ismerte volna el, vagyis tetszetős, megható, csak éppen nem valós Agricola-koncepciója alól húzta volna ki a gyékényt.

Borzák István

³²Vö. H. NESSELHAUF: Tacitus und Domitian. *Hermes* 80 (1952) 244 sk. = *Wege der Forschung* 97 (Darmstadt 1969) 240; l. még: K. CHRIST: Germanendarstellung und Zeitverständnis bei T. *Historia* 14 (1965) 62 skk.